

Marcin Wasilewski

Protagoras z Abdery sofista i wychowawca

Studium z historii filozofii wychowania

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Protagoras z Abdery
sofista i wychowawca

WYDAWNICTWA
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

Marcin Wasilewski

Protagoras z Abdery
sofista i wychowawca

Studium z historii filozofii wychowania

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

ŁÓDŹ 2013

Marcin Wasilewski – Zakład Pedagogiki Filozoficznej, Katedra Teorii Wychowania
Wydział Nauk o Wychowaniu, Uniwersytet Łódzki, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RECENZENCI

Juliusz Jundziłł, Marian Wesoły

REDAKTOR WYDAWNICTWA UŁ

Bogusław Pielat

INDEKSY SPORZĄDZIŁ

Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE

Zdzisław Gralka

PROJEKT OKŁADKI

Barbara Grzejszczak

Na okładce wykorzystano fragment malowidła na czerwonofigurowym kyliku z sceną szkolną, sygnowanym przez Durisa (z ok. 500–480 r. p.n.e.). Ze zbiorów: Berlin, Staatliche Museen

© Copyright by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2013

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.06204.14.1.H

ISBN (wersja drukowana) 978-83-7525-871-4
ISBN (ebook) 978-83-7969-310-8

*Mamie i Tacie dedykuję
w rodzickowaniu za παιδεία και τροφή*

„Umarli rządzą żywymi, ale żywi sądzą umarłych.
Im zaś ich sądzą rozumniej, tym rozumniejszymi stają się dla nich ich rządy”.

Bogdan Nawroczyński

Życie duchowe. Zarys filozofii kultury, Kraków–Warszawa 1947, s. 194

Spis treści

Wstęp	11
Prolegomena I: Kwestie metodologiczne	15
0.1.1. Dlaczego Protagoras? Przedmiot, cel i znaczenie badań.....	15
0.1.2. Stan badań.....	17
0.1.3. Koncepcja i metoda badań	31
0.1.4. Źródła biograficzno-doksograficzne	40
Prolegomena II: Kim jest sofista?	49
0.2.1. Wprowadzenie: termin ‘sofista’ dzisiaj.....	49
0.2.2. Etymologia słowa σοφιστής.....	54
0.2.3. Treść znaczeniowa terminu σοφιστής w okresie wczesnoklasycznym.....	56
0.2.4. Termin σοφιστής w okresie późnoklasycznym.....	62
0.2.5. Zarys losów terminu σοφιστής w epoce hellenistycznej i cesarstwa	69
Część I: Między Abderą i Sycylią	75
1.1. Wprowadzenie: epoka wczesnoklasyczna	75
1.2. Miejsce i czas narodzin	90
1.3. W Abderze: młodość i edukacja	93
1.4. Pierwszy pobyt w Atenach: w kręgu Peryklesa	97
1.5. W Turioj (?) i na Sycylii	100
1.6. Drugi pobyt w Atenach: w kręgu Kalliasa	101
1.7. Uczniowie, wynagrodzenie za naukę i metoda kształcenia	104
1.8. Oskarżenie o <i>ta theia me nomizein</i> : okoliczności i czas śmierci.....	111
1.9. Wizerunek Protagorasa: statua w Serapejonie memfickim	117
Część II: <i>Sophia</i> Protagorasa	121
2.1. Wprowadzenie: kwestia pism Protagorasa.....	121
2.2. O zapasach	134
2.3. O bogach.....	160
2.4. O rzeczach na ziemi i na niebie.....	168
2.5. O powstawaniu i bycie.....	181

2.6. O prawach	202
2.7. O <i>polis</i>	215
Zakończenie: Protagoras jako nauczyciel i wychowawca	235
Protagoras of Abdera – Sophist and Educator. Study in History of Philosophy of Education (Summary)	239
Literatura cytowana	241
Teksty źródłowe	241
Literatura sekundarna	244
Indeks źródeł	255
Indeks autorów i postaci antycznych	257
Indeks autorów nowożytnych	261
Spis ilustracji	267
Od Redakcji	269

Contents

Introduction	11
Prolegomena I: Methodological issues	15
0.1.1. Why Protagoras? Subject matter, objective and significance of the research .	15
0.1.2. The status of the research.....	17
0.1.3. Concept and method of research	31
0.1.4. Biographic and doxographic sources	40
Prolegomena II: Who is the Sophist?	49
0.2.1. Introduction: the term “sophists” nowadays	49
0.2.2. Etymology of the word σοφιστής.....	54
0.2.3. Semantic content of the term σοφιστής in the early Classical period	56
0.2.4. The term σοφιστής in the late Classical period	62
0.2.5. Historic outline of the term σοφιστής in Hellenistic and Roman empire.....	69
Part I: Between Abdera and Sicily	75
1.1. Introduction: early Classical period	75
1.2. Place and time of birth	90
1.3. In Abdera: adolescence and education	93
1.4. First stay in Athens: in the Perycles’ circle.....	97
1.5. In Thurii (?) and on Sicily	100
1.6. Second stay in Athens: in the Callias’ circle.....	101
1.7. Disciples, remuneration for tuition and method of education	104
1.8. Accusation of <i>ta theia me nomizein</i> : circumstances and time of death	111
1.9. Image of Protagoras: statue in the Serapeum of Memphis.....	117
Part II: <i>Sophia</i> of Protagoras	121
2.1. Introduction: the issue of Protagoras’ writings	121
2.2. On wrestling.....	134
2.3. On gods	160
2.4. On things on earth and sky.....	168
2.5. On creation and being	181

2.6. On laws	202
2.7. On polis.....	215
Conclusion: Protagoras as a teacher and educator.....	235
Protagoras of Abdera – Sophist and Educator. Study in History of Philosophy of Education (Summary).....	239
Bibliography.....	241
Source texts.....	241
Secondary literature	244
Index of sources.....	255
Index of authors and antique figures	257
Index of modern era authors.....	261
List of illustrations	267
From editorial team.....	269

Ja już z wieloma ludźmi staczałem dysputy, ale gdybym był tak robił, jak ty chcesz, żeby mi przeciwnik dyktował, jak ja mam dyskutować i ja miałbym tego słuchać – nie byłbym nikogo zwyciężył i nie byłbym sobie wyrobił dzisiejszego nazwiska między Hellenami (przekł. Władysław Witwicki)¹.

Protagoras u Platona

Gdyby on sam żył, o wiele by wspanialej swoich myśli bronił (przekł. Władysław Witwicki)².

Platon o Protagorasie

Wstęp

Protagoras jest, w moim przekonaniu, jedną z najbardziej intrygujących postaci w dziejach ludzkiej myśli. Skomplikowane losy literatury antycznej sprawiły, że znamy jedynie drobne fragmenty jego pism³, głównie w postaci słynnych apoftegmatów i incipitów. Jednak nawet z tych okruczków, ale przede wszystkim z miejsc, jakie poświęcają Protagorasowi Platon i Arystoteles, wyłania się postać myśliciela, który odegrał niepoślednią rolę w historii takich dziedzin, jak filozofia (ontologia i epistemologia), pedagogika (teoria wychowania i teoria kształcenia), lingwistyka, matematyka oraz filozofia państwa i prawa. Poglądy Protagorasa były (i zapewne tak długo, jak długo ludzi zajmować będzie filozofia, stanowić będą) przedmiotem wielu konkurencyjnych wykładni i inspirujących interpretacji. Wedle antycznych świadectw Protagoras uchodził za najmędrszego z ludzi swych czasów lub – mówiąc dzisiejszym językiem – był za życia jednym z najbardziej cenionych intelektualistów. Zdaje się to potwierdzać zainteresowanie, jakie później budził u Platona, który *de facto* jemu właśnie poświęcił dwa wspaniałe literacko i merytorycznie dialogi (*Protagoras* i *Teajtet*) oraz wiele wzmianek, nawiązań i aluzji w innych dialogach. W świetle antycznych *testimoniów* (Platońskich i późniejszych) zaryzykować można tezę, iż pewne koncepcje epistemologiczne, ontologiczne i pajdeutyczne dopracował

¹ Platon, *Protagoras*, 335a. Platona *Protagoras*. Przełożył, wstępem, objaśnieniami i ilustracjami opatrzył W. Witwicki, Warszawa 1958.

² Platon, *Teajtet*, 168c. Platona *Teajtet*. Przełożył oraz wstępem, objaśnieniami i ilustracjami opatrzył W. Witwicki, Warszawa 1959.

³ D. Huisman, *Leksykon dzieł filozoficznych*, przekł. L. Kielbasa, J. Kielbasa, Kraków 2001, s. 86.

Platon w opozycji do koncepcji Protagorasa⁴, gdy tymczasem w naszej (pod)świadomości filozoficznej zbyt często pobrzmiwają słowa Platona z jego testamentu: „Nikomu nic nie jestem winien” (przekł. Witold Olszewski, Bogdan Kupis)⁵. Gdy patrzymy z dystansu historycznego, to naturalnie Protagoras nie był myślicielem tej miary, co Platon, ale winniśmy pamiętać, że talent literacki i filozoficzny Platona w ogóle nie ma sobie równych. Platon uważał Protagorasa za (intelektualnego) ojca sofistyki i przyczynił się – zapewne wbrew swym intencjom – do jego intelektualnej śmierci. O ile jeszcze w czasach hellenistycznych Protagoras bywał czytany i doceniany, o tyle w późnym antyku (epoce cesarstwa i rozkwitu neoplatonizmu), jego pisma nie były cenione (rzadko czytane, a więc zapewne i nie powielane), a co za tym idzie, nieświadomie skazane zostały na nieuchronną fizyczną zagładę. Nielicznych zapewne w późnym antyku papirusów z tekstami Protagorasa nie przepisano do bizantyńskich kodeksów, a jeśli nawet gdzieś przetrwały i zachowały się, to nie są nam jeszcze znane. Jednakże heurystyka w naukach o starożytności nie powiedziała w kwestii zaginionych źródeł jeszcze ostatniego słowa. Zbiory kodeksów bibliotek klasztornych w Grecji i na Bliskim Wschodzie nie zostały jeszcze całkowicie zinwentaryzowane⁶ i odczytane (palimpsesty), ponadto światowe kolekcje antycznych papirusów są w znacznym stopniu rozproszone i ciągle nieopublikowane⁷. Być może nadejdzie czas, gdy Protagoras przemówi do nas ponownie *własnym* głosem.

Badacz, który dziś zainteresowany jest dziełami Protagorasa, znajduje się w sytuacji, jaką można objaśnić pewnym futurystycznym przykładem. Otóż wyobraźmy sobie, że w ciągu następnych 2500 lat zaginęły całkowicie pisma Hegla, natomiast szczęśliwie ocalała większość tekstów Marksa i Engelsa. Historyk filozofii z tej odległej przyszłości, badający filozofię Hegłowską, miałby do dyspozycji jedynie fragmenty pism Hegla cytowane przez Marksa i Engelsa oraz ich interpretacje filozofii heglowskiej. W analogicznej sytuacji znajduje się dziś badacz Protagorasa, który poznaje jego myśl poprzez zachowane pisma Platona i Arystotelesa. Analogia ta jest oczywiście chybiona *filozoficznie*, ale moim zdaniem całkiem trafna *źródłoznawczo* i *metodologicznie*. Dodajmy, że nasz futurystyczny badacz Hegla byłby i tak w o wiele lepszej sytuacji od

⁴ J. Romilly, *The Great Sophists in Periclean Athens*, transl. J. Lloyd, Oxford 2002, s. 235. Do skrajności sprowadza Adam Chmielewski pogląd o wpływie Protagorasa i innych sofistów na Platona. Zob. A. Chmielewski, *Cała filozofia Platona jest zbiorem przypisów do „antyfilozofii” sofistów*, „Przegląd Filozoficzny – Nowa Seria”, 4, 2001, s. 9–25.

⁵ Diogenes Laertios, III, 43. Diogenes Laertios, *Żywoty i poglądy słynnych filozofów*, przekł. I. Krońska, K. Leśniak, W. Olszewski, B. Kupis, Warszawa 1968.

⁶ B. Bravo, E. Wipszycka-Bravo, *Losy antycznej literatury*, [w:] A. Świderkówna (red.), *Słownik pisarzy antycznych*, Warszawa 2001, s. 20.

⁷ T. Derda, *Papirologia*, [w:] E. Wipszycka (red.), *Vademecum historyka starożytnej Grecji i Rzymu*, t. 3: *Źródłoznawstwo czasów późnego antyku*, Warszawa 1999.

dzisiejszego badacza Protagorasa, z uwagi na to, że w czasach Marksa i Engelsa obowiązywały już pewne standardy edytorstwa tekstów naukowych (choćby aparat naukowy), w czasach Platona i Arystotelesa posługiwano się zaś *scriptura continua* i często cytowano z pamięci, tak iż odróżnienie cytatu od parafrazy i interpretacji bywa trudne, a niekiedy nawet niemożliwe.

Zamysł niniejszej pracy wyrażony jest już w jej tytule. Stanowi on bowiem nawiązanie do sławnego *dictum* przypisywanego Protagorasowi: *sophistes einai kai paideuein anthropous*, czyli: „Jestem sofistą i kształcę ludzi” (wedle platońskiego *testimonium*)⁸. W ten właśnie sposób Protagoras miał charakteryzować siebie i swą działalność. Fakt, że owa autoprezentacja (będąca, jak sądzę, wyrazem jego tożsamości intelektualnej) wydaje się dzisiaj niezrozumiała lub – co na jedno wychodzi – bywa błędnie interpretowana, skłonił mnie do podjętych tu badań. Jeśli zrozumiemy, co dla Protagorasa znaczyło być sofistą i wychowywać ludzi, lepiej pojmimy miejsce i rangę, jakie zajmował w swej epoce, a co za tym idzie, oddamy należną mu historyczną sprawiedliwość. Wyroki historii rzadko bowiem bywają sprawiedliwe. Sądzę, że najlepiej Protagoras obroniłby się sam (*vide motto* powyżej), skoro jednak z powodu utracenia jego pism nie możemy oddać mu głosu, najbardziej wymowne będzie przytoczenie *in extenso* tych śladów jego życia i myśli, które przetrwały w źródłach do naszych czasów. Jednakże, zwłaszcza w przypadku świadectw późnoantycznych, jak trafnie zauważył Zbigniew Nerczuk, „oddzielenie prawdy od fałszu to zadanie arcytrudne”⁹. Warto jednak, jak sądzę, podejmować się owego trudu, tym bardziej że w polskiej literaturze naukowej brak, jak dotąd, kompleksowej historyczno-pedagogicznej monografii Protagorasa pisanej z perspektywy historii filozofii wychowania. W przypadku Protagorasa, „twórcy pedagogiki europejskiej”¹⁰ (wedle określenia Stefana Wołoszyna), luka ta wydaje się szczególnie dotkliwa. Uznam swój cel za osiągnięty, jeśli praca ta skłoni (*respective* sprowokuje) innych badaczy do kontynuowania zaawansowanych studiów w tej dziedzinie.

Praca składa się z dwóch głównych części poprzedzonych dwoma rozdziałami wstępnymi. W części pierwszej (*Między Abderą i Sycylią*) przedstawione są *testimonia*, fragmenty i interpretacje dotyczące biografii Protagorasa, w drugiej (*‘Sophia’ Protagorasa*) natomiast te, które odnoszą się do jego myśli (w tym łącznie 60 fragmentów w przekładzie własnym, z czego 59 po raz pierwszy w przekładzie na język polski). W prolegomenach poruszone zostały zagadnienia metodologiczne (wraz z przyjętymi tutaj zasadami ekspozycji materiału źródłowego) oraz dotyczące historii terminu *sophistes*. Wbrew zwyczajowi przyjętemu w nauce o starożytności, w odnośnikach do źródeł nie zdecydowa-

⁸ Platon, *Protagoras*, 317b.

⁹ Z. Nerczuk, *Żywot Protagorasa u Diogenesa Laetriosza (Żywoty i poglądy słynnych filozofów, IX, 50–56)*, „Studia Antyczne i Mediewistyczne”, 9, 2011, s. 51.

¹⁰ S. Wołoszyn, *Pedagogika sofistów. Studium z dziejów antycznej kultury pedagogicznej (część druga)*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, (1) 3, 1957, s. 124.

łem się stosować skrótów nazwisk autorów i ich dzieł¹¹. Obyczaj ten powstał w czasach, gdy zecerzy ręcznie składali tekst, a dziś ma uzasadnienie przede wszystkim w przypisach śródtekstowych w artykułach czasopiśmienniczych (czyli tam, gdzie idzie o oszczędność miejsca). W niniejszej pracy stosowanie łacińskich skrótów odnoszących się do greckich autorów i pism jedynie niepotrzebnie utrudniałoby lekturę Czytelnikom bez przygotowania filologicznego. Uproszczoną transkrypcję terminów i wyrażen greckich stosuję wedle zasad przyjętych w *Powszechnej encyklopedii filozofii*¹².

Pragnę wyrazić moją głęboką wdzięczność dla recenzentów wydawniczych: profesora Juliusza Jundziła i profesora Mariana Andrzeja Wesołego, którzy zechcieli sporządzić wnikliwe i krytyczne opinie wydawnicze, z licznymi propozycjami poprawek i ulepszeń maszynopisu; w znacznej mierze starałem się owe trafne sugestie uwzględnić. Szczególne słowa podziękowania kieruję do profesora Sławomira Sztobryna, mego przełożonego w Zakładzie Pedagogiki Filozoficznej UŁ, za zapewnienie mi możliwie komfortowych warunków do prowadzenia badań z zakresu historii filozofii wychowania, w tych niełatwych dla humanistyki czasach.

Marcin Wasilewski

Łódź, 28 marca 2013 roku

¹¹ Najpełniejszy wykaz skrótów znajduje się w specjalistycznej encyklopedii: H. Cancik, H. Schneider (Hrsg.), *Der Neue Pauly. Enzyklopädie der Antike*, Bd. 1, Stuttgart–Weimar 1996, s. XXXIX–XLVII.

¹² A. Maryniarczyk (red.), *Powszechna encyklopedia filozofii*, t. 1–10, Lublin 2000–2009.

Każdy znalazł u starożytnych jeszcze to, czego potrzebował lub pragnął; zwłaszcza siebie samego (przekł. Andrzej Gniazdowski)¹.

Friedrich K.W. Schlegel

Jeżeli [...] dla lepszego zrozumienia odstępimy od pospolitego wizerunku sofistów, powinniśmy ponad wszystko zwrócić uwagę na różnorodność ich indywidualnych poglądów (przekł. Tomasz Piwowarczyk)².

Thomas M. Robinson

Prolegomena I: Kwestie metodologiczne

0.1.1. Dlaczego Protagoras? Przedmiot, cel i znaczenie badań

0.1.2. Stan badań

0.1.3. Koncepcja i metoda badań

0.1.4. Źródła biograficzno-doksograficzne

0.1.1. Dlaczego Protagoras? Przedmiot, cel i znaczenie badań

Niniejsze badania lokują się w obszarze i perspektywie poznawczej nowoczesnie pojmowanej historii myśli pedagogicznej, w znaczeniu, jakie przyjął ten termin w programie metodologicznym Sławomira Sztobryna, lub – gdy spojrzeć na rzecz z punktu widzenia nieco innej, choć zbliżonej tradycji anglosaskiej – w obszarze badawczym historii filozofii edukacji³. Wizja metodologiczna

¹ Cyt. za: H. Krämer, *Fichte, Schlegel i infinityzm w interpretacji Platona*, przekł. A. Gniazdowski, Warszawa 2006, s. 54.

² Th.M. Robinson, *Sofiści*, przekł. T. Piwowarczyk, [w:] R.H. Popkin (red.), *Historia filozofii zachodniej*, przekł. zbior., Poznań 2003, s. 49.

³ A. O’Hear, *Historia filozofii wychowania*, [w:] T. Handerich (red.), *Encyklopedia filozofii*, przekł. J. Łoziński, t. 2, Poznań 1999; R. Curren (ed.), *A companion to the philosophy of education*, Malden 2003; H. Siegel (ed.), *The Oxford handbook of philosophy of education*, Oxford 2009; M. Wasilewski, *Konstruowanie historického sveta vo vedách o výchove*, prekl. L. Bokorová, „Acta Facultatis Paedagogicae Universitatis Tyrnaviensis”, 14, 2010; idem, *O kłopotach pedagogiki z własną historią*, [w:] S. Sztobryn, E. Łatacz, J. Bochomulska (red.), *Filozofia wychowania w Europie w XX wieku*, Łódź 2010. Trudno mi się zgodzić ze stanowiskiem Rafała Godonia, który genezę filozofii edukacji (a więc i moment, od którego zasadne jest badanie jej

historii myśli pedagogicznej (jako dyscypliny naukowej⁴) S. Sztobryna, to koncepcja holistycznych badań metahistorycznych⁵ (a więc obejmujących także dzieje recepcji myśli pedagogicznej⁶ i czas jej długiego trwania w kulturze), o charakterze interdyscyplinarnym⁷ (z pogranicza historii, pedagogiki i filozofii), mających postać syntetyczną⁸, korzystających z metod historii filozofii⁹, szczególną rolę przypisujących biodoksografii¹⁰ i przyczyniających się do budowy pedagogiki historycznej oraz filozoficznej¹¹.

Podjęte tutaj badania są oczywiście jedynie skromnym przyczynkiem do budowy tak ambitnie zarysowanej przez S. Sztobryna wizji pedagogiki historycznej i filozoficznej, ale przyczynkiem istotnym z co najmniej jednego powodu, który świadczy o wadze i znaczeniu badań nad Protagorasem. Mianowicie od czasów monumentalnej rozprawy Wernera Jaegera przyjmuje się powszechnie, że początek pedagogice jako nauce dali wielcy sofiści epoki wczesnoklasykcyjnej w dziejach Hellady¹². Natomiast zasadniczą tezę (lub też główną hipotezę) niniejszej pracy jest stwierdzenie, że najistotniejszą rolę w owym procesie powstawania rozumnej refleksji nad edukacją odegrał Protagoras z Abdery¹³. Postaram się wykazać, że Protagoras to jeden z najbardziej oryginalnych

historii) upatruje w pracach brytyjskich uczonych i tworzonych przez nich instytucjach akademickich z połowy XX w. R. Godoń, *Między myśleniem a działaniem. O ewolucji anglosaskiej filozofii edukacji*, Warszawa 2012, s. 63–68.

⁴ S. Sztobryn, *Znaczenie refleksji historycznej w pedagogice*, [w:] S. Sztobryn, J. Semków (red.), *Edukacja i jej historiografia. W poszukiwaniu płaszczyzny twórczego dialogu*, Kraków 2006.

⁵ S. Sztobryn, *Polskie badania nad myślą pedagogiczną w latach 1900–1939 w świetle czasopiśmiennictwa. Ujęcie metahistoryczne*, Łódź 2000; S. Sztobryn, M. Świtka (oprac.), *Polskie badania nad myślą pedagogiczną. Parerga*, Gdańsk 2006.

⁶ S. Sztobryn, *Myśl pedagogiczna*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 3, Warszawa 2004.

⁷ S. Sztobryn, *Historiografia edukacyjna i jej metodologia. Wybrane zagadnienia*, [w:] S. Palka (red.), *Podstawy metodologii badań w pedagogice*, Gdańsk 2010.

⁸ S. Sztobryn, *Synteza prądów i kierunków w pedagogice*, [w:] T. Pilch (red.), *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. 6, Warszawa 2007.

⁹ S. Sztobryn, *Historia doktryn pedagogicznych – niepokoje interpretacyjne*, [w:] T. Jałmużna, I. Michalska, G. Michalski (red.), *Konteksty i metody w badaniach historyczno-pedagogicznych*, Kraków 2004.

¹⁰ S. Sztobryn, *Biodoksografia pedagogiczna*, [w:] E. Dubas, W. Świtalski (red.), *Biografia i badanie biografii*, t. 2: *Uczenie się z biografii Innych*, Łódź 2011.

¹¹ S. Sztobryn, *Pedagogika historyczna i filozoficzna*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1, 2011. O pedagogice filozoficznej również: M. Jaworska-Witkowska, L. Witkowski, *Pedagogika filozoficzna: relacje między pedagogiką, filozofią i humanistyką a edukacją, kulturą i życiem społecznym*, [w:] B. Śliwerski (red.), *Pedagogika*, t. 4, Gdańsk 2010.

¹² W. Jaeger, *Paideia. Formowanie człowieka greckiego*, przekł. M. Plezia, H. Bednarek, Warszawa 2001, s. 388–410.

¹³ Kontynuuję tu badania rozpoczęte w pracy: M. Wasilewski, *Paideutyka Protagorasa i Platona*, Poznań 2007.